

MUMTOZ ADABIYOTNING SHAKLLANISHIDAGI ASOSIY OMILLAR:  
MIFOLOGIYA VA UNING YOZMA ADABIYOT TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

Rahmonqulova Feruza Umidullayevna

TISU o'qituvchisi.

E-mail: <https://orcid.org/0009-0005-0019-9966>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20518190>

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada mumtoz adabiyotning shakllanishida muhim omil sifatida mifologiyaning o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan. Mifning genezisi, uning og'zaki ijoddan yozma adabiyotga o'tish jarayonidagi transformatsiyasi, shuningdek, mifologik obrazlar va syujetlarning mumtoz adabiyot janrlari shakllanishiga ta'siri yoritilgan. Tadqiqot davomida turkiy mifologiyaning o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari aks etishi, dostonchilik an'alarining mifologik asoslari va Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Lutfiy kabi mumtoz adib va shoirlar ijodidagi mifologik unsurlar muqoyasaviy-tarixiy metod asosida tadqiq qilindi.

Maqola xulosasida mifologiyaning yozma adabiyot taraqqiyotidagi tarixiy roli va zamonaviy adabiyotshunoslikdagi ahamiyati bayon etilgan.

**Kalit so'zlar:** mumtoz adabiyot, mifologiya, mif, yozma adabiyot, og'zaki ijod, folklor, arxetip, syujet, obraz, doston, turkiy mifologiya, adabiy genezis, transformatsiya.

**Аннотация.** В данной статье научно-теоретически анализируется роль и значение мифологии как важного фактора в формировании классической литературы.

Освещаются генезис мифа, его трансформация в процессе перехода от устного народного творчества к письменной литературе, а также влияние мифологических образов и сюжетов на формирование жанров классической литературы. В ходе исследования на основе сравнительно-исторического метода изучены отражение тюркской мифологии в образцах узбекской классической литературы, мифологические основы дастанной традиции и мифологические элементы в творчестве таких классиков, как Юсуф Хас Хаджиб, Алишер Навои, Лутфи. В заключении статьи изложена историческая роль мифологии в развитии письменной литературы и её значение в современном литературоведении.

**Ключевые слова:** классическая литература, мифология, миф, письменная литература, устное творчество, фольклор, архетип, сюжет, образ, дастан, тюркская мифология, литературный генезис, трансформация.

**Abstract.** This article scientifically and theoretically analyzes the role and significance of mythology as an important factor in the formation of classical literature. The genesis of myth, its transformation in the process of transition from oral folk art to written literature, as well as the influence of mythological images and plots on the formation of classical literature genres are highlighted. During the research, on the basis of the comparative-historical method, the reflection of Turkic mythology in examples of Uzbek classical literature, the mythological foundations of the dastan tradition, and the mythological elements in the works of such classics as Yusuf Khass Hajib, Alisher Navoi, and Lutfi were studied. The conclusion of the article presents the historical role of mythology in the development of written literature and its significance in modern literary studies.

**Keywords:** classical literature, mythology, myth, written literature, oral creativity, folklore, archetype, plot, image, dastan, Turkic mythology, literary genesis, transformation.

Kirish

Adabiyot tarixi shu darajada qadimiy va serqiraki, uning ilk ildizlarini insoniyatning eng dastlabki ma'naviy izlanishlaridan, ya'ni mifologik tafakkurdan izlash maqsadga muvofiqdir.

Mumtoz adabiyotning shakllanishi va taraqqiyotida ko'plab omillar — ijtimoiy-tarixiy sharoit, diniy-falsafiy qarashlar, tilning rivojlanishi, madaniy aloqalar muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, mifologiya bu omillar orasida o'ziga xos o'rin tutadi. Chunki mif insoniyatning olamni anglashga bo'lgan dastlabki urinishlarini, uning estetik-badiiy tafakkurining ibtidosini o'zida mujassam etgan.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda mifologiyaning yozma adabiyot taraqqiyotidagi o'rnini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu masala nafaqat adabiyot nazariyasi, balki madaniyatshunoslik, falsafa, etnografiya kabi bir qator gumanitar fanlar nuqtai nazaridan ham qiziqish uyg'otmoqda. Xususan, jahon adabiyotshunosligida E. Meletinskiy, Y. Lotman, V. Propp, J. Kembell, K. Levi-Stross kabi olimlarning tadqiqotlari bu sohada salmoqli o'rin tutadi.

O'zbek adabiyotshunosligida esa B. Sarimsoqov, T. Mirzayev, M. Jo'rayev, K. Imomov singari olimlar mifologiya va adabiyot munosabatlari masalasini tadqiq etganlar.

Tadqiqotning dolzarbligi mumtoz adabiyot namunalarini chuqurroq tushunish, ulardagi obrazlar tizimi va syujet asoslarini ilmiy jihatdan asoslash zaruratidan kelib chiqadi.

Mifologik bilimsiz mumtoz adabiyotning ko'p qatlamli ma'no tovlanishlarini, ramziy obrazlar tizimini to'liq idrok etish mushkul. Mazkur maqolada mifning yozma adabiyot taraqqiyotidagi roli, uning transformatsiya jarayonlari va mumtoz adabiyot janrlari shakllanishiga ta'siri tahlil etiladi.

### **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya**

Mifologiya va adabiyot munosabatlarining nazariy asoslari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllana boshladi. Britaniyalik antropolog J. Freyzer o'zining "Oltin shox" asarida mifning marosim bilan bog'liqligini, uning ibtidoiy madaniyatda tutgan o'rnini ilmiy asoslab berdi. Shveysariyalik psixoanalitik K. G. Yung esa "jamoaviy ongsizlik" va "arxetip" tushunchalarini fanga olib kirib, mifologik obrazlarning insoniyat ruhiyatidagi chuqur ildizlarini ochib ko'rsatdi.

Rus olimi A. Veselovskiyning "tarixiy poetika" konsepsiyasi, V. Propp tomonidan ishlab chiqilgan ertak morfologiyasi nazariyasi mifning syujet va obrazlar tizimida qoldirgan izlarini tadqiq etishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi. E. Meletinskiyning "Mifning poetikasi" monografiyasi mifologik tafakkurning yozma adabiyotga ta'sirini sistemali tarzda tahlil qilgan eng mukammal tadqiqotlardan biridir.

O'zbek folklorshunosligi va adabiyotshunosligida B. Sarimsoqovning mif va folklor janrlari aloqasiga oid ishlari, M. Jo'rayevning o'zbek mifologiyasini tadqiq etishga bag'ishlangan monografiyalari, K. Imomovning xalq prozasi haqidagi tadqiqotlari mazkur sohaning rivojiga muhim hissa qo'shdi.

Shuningdek, N. Rahmonovning turkiy adabiyot tarixiga doir izlanishlarida Qadimgi turk mifologiyasining ilk yozma yodgorliklarda aks etishi atroflicha o'rganilgan.

Tadqiqotda muqoyasaviy-tarixiy, tipologik, germeneytik, struktural-semiotik metodlardan foydalanildi. Bu metodlar mifning genezisi, uning yozma adabiyotga transformatsiya jarayonlari va mumtoz matnlardagi mifologik qatlamlarni aniqlash imkonini berdi.

### **Natijalar va munozara**

#### **1. Mif tushunchasi va uning genezisi**

"Mif" atamasi yunoncha "mythos" so'zidan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosi "so'z", "hikoya", "rivoyat" demakdir. Biroq mif faqatgina hikoya emas — u qadim insonning olam, tabiat, jamiyat va o'z-o'zini anglash usulidir. Mif, eng avvalo, sinkretik tafakkurning mahsuli bo'lib, unda din, falsafa, fan va san'at hali bir-biridan ajralmagan holatda mavjud bo'lgan.

E. Meletinskiy ta'kidlaganidek, mif "qadim insonning olamni tushunish va tushuntirish vositasi" sifatida vujudga kelgan. Ibtidoiy odam o'zini o'rab turgan sirli olamni anglash uchun unga shaxslashtirilgan kuchlar, ilohiy mavjudotlar timsolida yondashgan.

Quyosh, oy, suv, olov, shamol — bularning barchasi mifologik tafakkurda jonli, ongli kuchlar sifatida idrok etilgan.

Mifning genezisini o'rganishda uning marosim bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlash zarur.

Marosim — mifning amaliy, harakatdagi shakli; mif esa marosimning so'z bilan ifodalangan ko'rinishidir. Aynan shu uyg'unlik keyinchalik ham og'zaki, ham yozma adabiyotning shakllanishiga zamin yaratdi. Qahramonlik dostonlari, marsiyalar, alqovlar, qarg'ishlar — bularning barchasi marosim-mifologik kompleksdan o'sib chiqqan janrlardir.

## **2. Mifning og'zaki ijoddan yozma adabiyotga transformatsiyasi**

Yozuvning ixtiro etilishi insoniyat madaniyati tarixidagi eng buyuk inqiloblardan biri bo'ldi. U bilan birga adabiyotning yangi shakli — yozma adabiyot vujudga keldi. Lekin yozma adabiyot bo'sh joyda paydo bo'lmadi. U asrlar davomida shakllangan og'zaki ijod an'alaridan, eng avvalo, mifologik merosdan oziqlanib rivojlandi.

Mifning yozma adabiyotga o'tish jarayoni bir necha bosqichni bosib o'tdi. Birinchi bosqichda mifologik syujet va obrazlar deyarli o'zgarishsiz yozma yodgorliklarga ko'chirildi.

Bunga shumer-akkad mifologiyasini o'zida saqlagan "Gilgamesh" dostoni, qadimgi yunon eposi — Gomerning "Iliada" va "Odisseya" asarlari, "Mahabharata" va "Ramayana" hind dostonlari yorqin misol bo'la oladi.

Ikkinchi bosqichda mif badiiy talqin obyektiga aylandi. Yozuvchi va shoirlar mifologik syujetlarni o'z davri qarashlari, estetik tamoyillari nuqtai nazaridan qayta ishladilar. Eshil, Sofokl, Evripid kabi qadim yunon dramaturglari ijodi bu jarayonning yorqin namunasidir.

Uchinchi bosqichda mif ramz va metafora darajasiga ko'tarildi. Mumtoz adabiyotda mifologik obrazlar endi to'g'ridan-to'g'ri syujet asosi sifatida emas, balki ramziy ma'no tashuvchi vositalar sifatida qo'llanila boshlandi. Sharq mumtoz adabiyotida "Anqo qushi", "Semurg", "Hudhud", "Tuti", "Bulbul" kabi mifologik-folklor obrazlari aynan shunday ramziy yuk tashidi.

## **3. Turkiy mifologiya va o'zbek mumtoz adabiyoti**

Turkiy xalqlarning, jumladan o'zbeklarning mumtoz adabiyoti shakllanishida turkiy mifologiyaning o'zni alohida ahamiyatga ega.

Qadimgi turk mifologiyasining asosiy obrazlari — Tangri, Umay, Erlik, Ko'k Bo'ri, Borgan, Hayot daraxti — turkiy yozma adabiyotning ilk namunalaridanoq o'z aksini topgan.

Urxun-Enasoy bitiklarida "Ko'k Tangri" va "Yer-Suv" kabi mifologik tushunchalar bevosita ishlatilgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida turkiy xalqlarning mifologik qarashlariga oid ko'plab ma'lumotlar saqlangan. Asarda keltirilgan "Alp Er To'nga" marsiyasi turkiy qahramonlik eposining mifologik asoslari haqida tasavvur beradi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida ham mifologik unsurlarni kuzatish mumkin. Asardagi to'rt qahramon — Kuntug'di, Oyto'ldi, O'g'dulmish, O'zg'urmish nomlarining o'zi quyosh, oy va kosmologik tasavvurlar bilan bog'liq mifologik substratga ega. Bu obrazlar

shunchaki allegorik personajlar emas, balki turkiy mifologik tafakkurda mavjud bo'lgan kosmologik tasavvurlarning badiiy in'ikosidir.

Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarida, Sayfi Saroyi, Xorazmiy ijodida ham mifologik motivlar zamonaviy diniy-tasavvufiy tafakkur bilan uyg'unlashgan holatda namoyon bo'ladi. Bu hol mifning yozma adabiyotga transformatsiyasining yorqin misolidir.

#### **4. Alisher Navoiy ijodida mifologik unsurlar**

Mumtoz o'zbek adabiyotining cho'qqisi hisoblanmish Alisher Navoiy ijodida mifologik unsurlar yangi bosqichga ko'tarildi. Navoiy mifni shunchaki an'anaviy obraz sifatida emas, balki chuqur falsafiy-tasavvufiy ma'no tashuvchi ramz sifatida qo'lladi.

"Lison ut-tayr" dostonida Hudhud va Semurg' obrazlari Sharq mifologik an'alariga tayanadi. Asarning syujet asosi — qushlarning Semurg' izlab safarga o'tlanishi mifologik motivga asoslangan, biroq Navoiy bu motivga tasavvufiy ma'no yuklab, insonning o'z mohiyatini, Haqni izlash yo'lini ko'rsatadi. Mifologik syujet falsafiy-irfoniy talqin orqali yangi badiiy yuksaklikka ko'tariladi.

"Xamsa" tarkibidagi dostonlarda — "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor", "Saddi Iskandariy" asarlarida ham mifologik qatamlarni kuzatish mumkin. Farhod obrazi tog' kovlovchi qahramon sifatida qadimgi turkiy va eroniy mifologiyada mavjud bo'lgan madaniy qahramon arxetipini namoyon etadi. Iskandar obrazi esa antik dunyoda shakllangan, keyinchalik Sharq xalqlari mifologiyasiga singgan qahramonona-mifologik shaxs sifatida talqin etiladi.

Navoiy ijodida quyosh, oy, yulduzlar, to'rt unsur (olov, suv, havo, tuproq) bilan bog'liq mifologik-kosmologik tasavvurlar ham keng qo'llaniladi. Shoir bu obrazlardan tasavvufiy g'oyalarni ifodalash, ma'shuq husnini tasvirlash, hayot va o'lim falsafasini bayon etish uchun foydalanadi.

#### **5. Mumtoz adabiyot janrlari shakllanishida mifning roli**

Mumtoz adabiyot janrlarining aksariyati mifologik ildizlarga ega. Doston janri qahramonlik mifi va eposining bevosita davomi bo'lib, unda mifologik qahramon obrazi, sayohat-sinov syujeti, supernatural kuchlar bilan to'qnashuv kabi an'anaviy mifologik elementlar saqlanib qolgan.

G'azal janri ham o'z kelib chiqishida marosim qo'shiqlari, alqov-madhiyalar bilan bog'liq.

G'azaldagi ma'shuq obrazi ko'p hollarda mifologik-arxetipik xususiyatlarga ega bo'lib, u oddiy insondan ko'ra ko'proq ilohiy go'zallik mujassami sifatida tasvirlanadi.

Marsiya janri qadimgi dafn marosimlari va o'lim mifologiyasi bilan chambarchas bog'langan. "Alp Er To'nga" marsiyasidan boshlab, Atoiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur ijodidagi marsiyalargacha bu janrda o'lim, foniylilik, qayta tug'ilish kabi mifologik motivlar saqlanib kelgan.

Tanbur, hikoyat, masnaviy, qit'a kabi janrlarda ham mifologik unsurlarning izlarini topish mumkin. Bu hol mifning mumtoz adabiyot janrlari tizimiga qanchalik chuqur singganligini ko'rsatadi.

#### **6. Mumtoz adabiyotda mifologik obrazlarning ramziylashuvi**

Mumtoz adabiyotda mifologik obrazlar o'ziga xos transformatsiyaga uchradi — ular o'zining birlamchi mifologik mohiyatini saqlagan holda, yangi falsafiy-estetik mazmun bilan boyitildi. Anqo qushi qadim mifologiyada hayotning asl mohiyatini bilgan, abadiyat ramzi sifatida tasvirlangan. Mumtoz tasavvuf adabiyotida esa u Haq ramziga, ilohiy mohiyatga aylandi.

Hayot daraxti mifologemasi turkiy va eroniy xalqlar mifologiyasidagi muhim arxetipdir.

Mumtoz adabiyotda u nafaqat kosmologik ramz, balki insoniyatning ma'naviy taraqqiyoti, avlodlar uzviyligi timsoli sifatida talqin etiladi. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi tog' kovlash motivida ham bu mifologema aks etgan — Farhodning tog'ni teshib suv chiqarishi qadimgi madaniy qahramon mifining badiiy talqinidir.

Bulbul va gul timsoli ham mifologik ildizlarga ega.

Qadim Sharq mifologiyasida bulbul — sevgi va azob ramzi, gul esa go'zallik va foniylilik timsoli sifatida shakllangan.

Mumtoz lirikada bu obrazlar tasavvufiy ma'no kasb etib, oshiqning ma'shuqqa, bandaning Allohga muhabbati, ayriliq azobi va vasl orzusini ifodalovchi ramzlarga aylandi.

### **Xulosa**

Mumtoz adabiyotning shakllanishi va taraqqiyotida mifologiya muhim, hatto belgilovchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Mif — insoniyatning olamni anglash bo'yicha eng dastlabki tajribasi sifatida — yozma adabiyot uchun mavzular, syujetlar, obrazlar, badiiy tasvir vositalari xazinasini yaratdi. Yozma adabiyot ushbu xazinadan asrlar davomida bahramand bo'lib keldi va kelmoqda.

Tadqiqot davomida quyidagi xulosalarga kelindi: birinchidan, mifologik tafakkur yozma adabiyotning genetik asosini tashkil etadi va uning ko'p qatlamli ramziy tizimining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ikkinchidan, mifning yozma adabiyotga transformatsiyasi to'g'ridan-to'g'ri ko'chirishdan ramziy talqingacha bo'lgan murakkab evolyutsion jarayondir. Uchinchidan, o'zbek mumtoz adabiyotida turkiy mifologiya, sharq mifologik an'analari va islomiy-tasavvufiy qarashlar uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi.

To'rtinchidan, Alisher Navoiy va boshqa mumtoz ijodkorlar mifologik unsurlarni o'z falsafiy-estetik konsepsiyalari doirasida qayta talqin etib, ularga yangi mazmun va ko'rinish bag'ishladilar.

Mifologiyani o'rganish mumtoz adabiyotni chuqur va to'g'ri talqin etish uchun zaruriy shartdir. Bu masalaning ilmiy tadqiqi nafaqat adabiyotshunoslik, balki butun gumanitar fanlar uchun katta ahamiyatga ega. Kelajakdagi tadqiqotlarda turkiy mifologiyaning o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarida aks etishini muqoyasaviy-tipologik tahlil qilish, alohida ijodkorlar merosidagi mifologik qatlamlarni atroflicha o'rganish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

1. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar tizimi. – Toshkent: Fan, 1986. – 192 b.
2. Jo'rayev M. O'zbek mifologiyasi va arab folklori. – Toshkent: Fan, 2008. – 220 b.
3. Imomov K. O'zbek xalq prozasi poetikasi. – Toshkent: Muharrir, 2008. – 384 b.
4. Rahmonov N. Turk xoqonligi va qadimgi turkiy adabiyot. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003. – 240 b.
5. Mirzayev T. O'zbek xalq dostonlari. – Toshkent: Fan, 1979. – 184 b.
6. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987-2003.
7. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / Tabdil va izohlar muallifi B. To'xliyev. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 480 b.
8. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. 3 jildlik / Tarjima va sharhlar muallifi S. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960-1963.
9. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 2000. – 407 с.

10. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПб, 2000. – 704 с.
11. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2001. – 144 с.
12. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985. – 536 с.
13. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Renaissance, 1991. – 304 с.